Калениченко М.М. (Київ, Україна)

Модальна основа та семантичні характеристики безособових речень

Статтю присвячено аналізу модальності речення. Модальність інтерпретується як конструктивний елемент речення у будь-якій функції. Основну увагу приділено аналізу семантичних ознак, які складають комплексне і багатошарове розуміння модальності.
Ключові слова: *безособове речення, предикативна основа речення, семантичні параметри безособових речень, модальність.*

Статья посвящена анализу модальности предложения. Модальность интерпретируется как конструктивный элемент предложения в любой функции. Основное внимание уделяется анализу семантических признаков, складывающих комплексное и многослойное представление модальности.
Ключевые слова: *безличное предложение, предикативная основа предложения, семантические параметры безличного предложения, модальность.*

This article is devoted to the analysis of the sentence modality. The modality is interpreted as a constructive element of the sentence in any function. The main attention is paid to the analysis of the semantic features which compose the complex and multi-layered representation of modality.
Key words: *impersonal sentence, predicate stem of the sentence, semantic parameters of impersonal sentence, modality.*

У слов'янському мовознавстві останньої чверті XX століття змістилися акценти на дослідження змістової організації речення. Суттєвим внеском у теорію семантичної структури речення стали наукові праці американських та російських лінгвістів Ч.Філлмора, У.Л.Чейфа, Ю.Д.Апресяна, Н.Д. Арутюнової, Г.В. Валімової, В.Г.Гака, М.М.Гурмана, С.Д.Кацнельсона, Є.Д.Падучевої, П.В. Чеснокова, Н.Ю.Шведової та інших учених. Українське мовознавство представлене працями таких дослідників синтаксичної семантики, як І.Р.Вихованець, К.Г. Городенська, С.Я.Єрмоленко, А.П.Загнітко, Н.Л.Іваницька, В.І.Кононенко, О.С.Мельничук, В.М. Русанівський, К.Ф. Шульжук та ін. У чеському мовознавстві проблеми семантичного синтаксису досліджували Й.Ф. Андерш, Я. Бауер, Г. Бєлічова, Ф. Данеш, М. Докуліл, М. Грепл, Я.Корженський, Р. Мразек, П. Сгалла, К. Свобода, С.Жажа та інші лінгвісти.

Незважаючи на великий список дослідників даної проблеми на матеріалі різних слов'янських мов у реферованих працях не простежується однозначність поглядів синтаксистів. Більше того, практично кожен із них

по-своєму розглядав питання категоріальних і поняттєвих ознак семантичного синтаксису, застосовуючи власну методику дослідження синтаксичної семантики, враховуючи складну природу змісту речення і виділяючи три рівні представлення – денотативний, логіко-семантичний та мовно-семантичний. Якщо денотативний рівень речення науковці співвідносять з реальними ситуаціями, тобто реальними предметами й відношеннями між ними, логіко-семантичний – з логічними структурами, поняттями й відношеннями між ними, то мовно-семантичний – з семантико-синтаксичними структурами, тобто лексичними компонентами й відношеннями між ними [5, 129-130; 9, 281-287; 2, 8; 3, 17; 4, 6-20].

У сучасному мовознавстві зацікавлення семантичною організацією речення пояснюється намаганням учених глибше осмислити сутність семантики мовних одиниць. Активізація досліджень змістової сторони речення зумовлюється необхідністю вивчити дану синтаксичну одиницю у єдності форми і змісту, що обґрунтовується необхідністю залучення синтаксису як одного з рівнів мовної системи до загальної проблеми «дійсність-мислення-мова». Тому вивчати семантику речення можна спираючись на будь-який елемент названої тріади, тобто з врахуванням змістової сторони речення можна реалізувати кілька напрямків дослідження.

Виділення науковцями трьох ярусів функціонального синтаксису (формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного, комунікативного) у славістичній науці вплинуло на те, що відбулася переорієнтація досліджень із формального аспекту на семантичний, що базується на тих елементах у змісті мовних форм, які є безпосереднім відображенням об’єктивної дійсності.

У нашому дослідженні активно використано теорію семантичного синтаксису чеських мовознавців (праці П. Адамеця, Г.Бєлічової, Ф. Данеша, Р. Мразека), які вважають, що семантична структура речення повинна враховувати значеннєвий розряд предиката та його семантико-синтаксичну валентність, котра прогнозує якісний і кількісний склад лівобічних та правобічних синтаксем [1; 6; 7; 10; 12].

Однією із основоположних засад даної теорії є також положення Я. Бауера про те, що семантична структура безособового речення у чеській мові визначається якісним рівнем безсуб’єктності: конструкції зі значенням відсутності, неможливості особи, яка спричиняє дію, створюють групу так званих власне безособових конструкцій, а конструкції зі значенням усунення особи створюють групу речень, безособовість яких виникла внаслідок мовної актуалізації, реалізації мовної семантики [5, 129-130].

Дуже важливим елементом теорії чеського безособового речення є той факт, що перша група конструкцій є завершеною, а одиниці, що входять до її складу, можна перерахувати з певною достовірністю; це єдина група, яка

базується на безвалентності дієслова, а друга група є величиною відкритою, що регулярно поповнюється за рахунок дії в мові закону аналогії, а також у результаті генетичних особливостей чеської мови (флективність, прийменниково-відмінкова система) [11, 171].

Окрему групу формують безособові речення**,** предикативне ядро яких складають модальні дієслова. У таких безособових реченнях (їх кількість у проаналізованих текстах становить 15,6% від загальної кількості) категорія модальності, що формально виражена власне модальними дієсловами, утворює певну частину розгорнутої модальної сфери речення.

Треба відзначити, що чеські синтаксисти, визначаючи модальність у широкому розумінні, вважають цю категорію необхідним атрибутом кожного речення (навіть якщо тематично це і не виражено). Зокрема Бенешова Е. вважає модальність граматично вираженим відношенням мовця до реальності сказаного, тобто визначає модальність як суб'єктивно-об'єктивну категорію, але у специфічному розумінні: "суб'єктивно" – тому що мова йде про відношення мовця, "об'єктивно" – тому що реально це відношення завжди виражається об'єктивними і ніколи не суб'єктивними засобами [13, 97].

Дещо по-іншому трактує ці поняття В. Шмілауер, який говорить про так звану "об'єктивну" модальність, власне про відношення змісту висловлювання до дійсності, і про "суб'єктивну" – відношення мовця до змісту висловлювання (активна реакція на дійсність) [14, 21-31].

Дуже схожою на погляди В.Шмілауера є точка зору Г.Бєлічової, яка теж займалася дослідженням цієї проблеми, виокремлюючи той факт, що ядром модального значення є відношення між учасниками мовленнєвої ситуації з погляду їхнього існування у позамовній дійсності [8, 4].

Такі трактування видів модальності нам видаються найкраще обґрунтованими, оскільки Г.Бєлічова і В.Шмілауер намагаються врахувати специфіку модальності саме безособових речень.

У науковій літературі стверджується, що модальні характеристики предиката у слов'янських мовах фактично визначаються модальними характеристиками дієслова. При цьому накладання модальної характеристики на предикат речення виключає можливість накладання її на предикат логічний, який виявляється при членуванні речення на тему і рему.

Зауважимо, що для чеських безособових речень цієї групи компонент із значенням пасивного суб'єкта є облігаторним, їхня семантика повністю пов'язана з характеристикою людини, живої істоти, а своєрідність полягає у тому, що вони передають відношення особи до будь-якої дії, стану чи ситуації. Відношення ж визначається не самою особою, а зовнішніми причинами і обставинами, які не залежать від волі особи.

Як показують наші спостереження, семантична специфіка безособових речень цієї групи створюється відповідним лексико-семантичним наповненням предикатів і відмінковим чи інфінітивним оформленням синтаксем. Напр.: *K vůli rodičů už bylo možno oko přimhouřit* (K.Sezima:141); *K jiné přípovědi však nebylo možno hocha pohnouti* (K.Sezima); *Je nutno s tím zacházet opatrně* (L .Vaculik); *Na to se musí brát ohled* (L .Vaculik).

У чеській лінгвістиці відзначається, що залежно від конкретного значення та від способу наповнення предикативного ядра безособові модальні речення доцільно поділити на декілька підгруп: конструкції зі значенням реальності та конструкції зі значенням нереальності, які, у свою чергу, виражають можливість/неможливість певної дії; бажання/небажання виконання певної дії; дозвіл на виконання; жадання; примусовість; необхідність необхідність виконання тієї чи іншої дії [13, 97].

Враховуючи запропоновані чеськими вченими-славістами принципи токсономії модальних безособових конструкцій, вважаємо за доцільне виділити такі підгрупи речень: модальні конструкції, які виражають можливість дії, її позитивну оцінку; модальні конструкції, які виражають бажання/небажання, намагання, тяжіння до якоїсь дії; модальні конструкції, які виражають значення необхідності, примусовості; модальні конструкції, які виражають недоцільність дії. Для всіх виділених підгруп дуже важливим елементом теорії залишається теза про те, що давальний відмінок пасивного суб’єкта передає загальне для всієї групи значення пасивної реципієнтності, зумовлене лексико-семантичними властивостями предикатів.

Найчастіше (9,4% від загальної кількості проаналізованих безособових речень), у чеській мові роль предикатів у конструкціях із значенням можливості/неможливості виконання дії виконують безособово-предикатні слова типу možno, lze та безособові дієслова відповідної семантики, які передають додаткові емотивні відтінки того ж модального значення. Напр.: *Jak bylo možno jíti v náhlém šeru* (V.Dyk:266); *K vůli rodičů už bylo možno oko přimhouřit* (K.Sezima:141); *Zdálo se mi, že zablouditi nemožno* (V.Dyk:265); *A nebylo lze nobídnout mládeži hrdinu mládežničtějšího než Julka Fučíka* (P.Tigrid:149); *Je mi nemožno zde žíti, nemožno prožíti zde ještě jeden den a snad i noc* (R.Jesenská:62); *Lze krást, lze rabíjet, ale jenom opatrně* (V.Dyk:251); *Kéž by bylo možno zapomenuti* (J.K. ze Lvovic:13).

У багатьох аналізованих чеських безособових реченнях модальне значення можливості/неможливості дії супроводжується фоновим значенням пасивності: можливість здійснення дії надається суб’єкту зовні, не залежить від його волі і бажання, і тому суб’єкт отримує значення об’єкта наданої дії. Особливо яскраво ця особливість проявляється при

зіставленні безособової пасивної конструкції та її особового активного корелята. Пор.: *Je mu dovoleno se koupat* (B.Hrabal) – *Dovolili se mu koupat; Bylo jí řečeno, aby šla spat* (B.Hrabal) – *Řekli jí, aby šla spat.*

Важливим елементом реалізованої теорії безособових речень є той факт, що семантична глибина таких односкладних конструкцій визначається природою предиката, адже модальні слова типу možno/nemožno у чеській мові безпосередньо співвідносяться з особовими дієслівними формами možno/moct: je mu možno... – může. Тому на основі предикатів із таким модальним значенням утворюються спеціальні конструкції із узагальненим значенням пасиву [13, 110,124].

Безособові модальні речення з усуненою особою такого плану не можна визначати як компресиви, тому що вони передають загальне значення пасивності, напр.: *Je mi nemožno zde žíti, nemožno prožíti zde ještě jeden den a snad i noc* (R. Jesenská:62) – *Nemůžu zde žíti, nemůžu prožíti zde ještě jeden den a snad i noc; Jejž bylo možno mysliti* (V.Dyk) – *Mohla mysliti*.

У той же час чеські безособові дієслова з часткою se не корелюють безпосередньо з жодною особовою дієслівною формою [13, 109], а тому співвідносне з ними значення може передаватися лише приблизно. При цьому зворотне модальне дієслово може корелювати лише з дієсловом dá se, яке має тотожне до модального значення, напр.: *Může se to opět opakovat* (B.Hrabal) – *Dá se to opět opakovat; Na dvou židlích se sedět nedá* (прислів'я) – *Na dvou židlích se sedět nemůže; Dalo se čekat* (K.Čapek:46) – *Mohlo se čekat.*

Наступний семантичний підтип модальних безособових речень чеської мови складають конструкції зі значенням бажання/небажання, намагання, прагнення тощо (2,5% від загальної кількості проаналізованих конструкцій). Предикативний центр таких речень становлять рефлексивні дієслова відповідної семантики chtít, zamyšlet тощо. До предикативної структури входять також облігаторний поширювач зі значенням реципієнта стану, пасивного суб'єкта та інфінітив зі значенням відповідної дії. Напр.: *Nechtělo se vám ani žíti, ani zemřáti* (J.K.ze Lvovic:7); *Nechce se mu svůj příběh rozvíjet nazpátek* (B. Říha**:**81); *Chtělo se mi plakat a smát se* (Mája Z.:46); *Chtělo se mi spát* (O.Bočková:87); *Chtělo se mu totiž dřímat* (K.Čapek:205).

Семантична специфіка таких чеських безособових конструкцій полягає в тому, що вони є емоційно забарвленими, передаючи зазначене модальне значення як стан, що суб'єкт відчуває підсвідомо, як наслідок психологічних, внутрішніх причин. Тому семантично такі речення є дуже близькими до безособових конструкцій зі значенням стану людини (особи). Така семантична близькість поєднується із структурною подібністю – наявністю рефлексивного дієслова-предиката і давального відмінка пасивного суб'єкта, напр.: *Nějaký čas nechtělo se mu než vegetovat*

(K.Sezima:123); *Nechtělo se mu do toho* (P. Tigrid:58); *Nechtělo se vám ani žíti, ani zemříti* (Jiři K. ze Lvovic:7); *Nechtělo se mi tomu věřit* (O.Bočková:79).

Наведені вище конструкції є одним із можливих результатів модального оформлення екстралінгвістичної ситуації. У багатьох випадках простежуються інші типи кореляційних зв'язків безособових речень з особовими двоскладними конструкціями, у яких той же стан передається як усвідомлений, цілеспрямований, тобто як активним стан. Пор.: *Chtělo se mu spát – Chtěl spát, Chtělo se mu dřímat – Chtěl dřímat.*

Наступну семантичну групу модальних безособових конструкцій чеської мови становлять речення, які виражають модальне значення необхідності виконанні дії (1,9% від загальної кількості проаналізованих конструкцій). Предикативне ядро таких речень враховує специфіку значення необхідності виконання дії, зокрема, у безособових реченнях зазначеної групи простежуємо вживання модального дієслова muset, mít безособово-предикатних слів nutno, třeba тощо у сполученні з інфінітивом, напр.: *Bylo nutno odejíti* (J.K. ze Lvovic:14); *Nebylo možné to pozvání nepřijmout* (L.Vaculik); *Jak by se mělo říkat holčičce od surovce?* (K.Čapek:60); *Nutno začíti zpředu* (P.Kles:76).

Слід зауважити, що конструкції даного типу передають значення необхідності, яку пасивний суб'єкт у формі давального відмінка сприймає як даність, що продиктована ззовні, незалежно від його волі. Такі речення, як один з можливих варіантів оформлення відповідної ситуації волевиявлення, корелюють з особовим двоскладним реченням, де безособово-предикатному слову відповідає дієслово *muset,* пор.: *Je nutno jíti – Musíš jíti.* Напр.: *Bylo mu uloženo…* (V.Dyk:262) – *Někdo mu uložil … (musí to udělat); Nutno začíti zpředu* (P.Kles:76) – *Musí začíti zpředu*; *Je nutno jíti za svým osudem* (J.K. ze Lvovic:8) – *Musíš jíti za svým osudem.*

У чеській мові такі конструкції виражають пасивність суб'єкта по відношенню до необхідності здійснити якусь дію, вказують на зовнішній, такий, що не залежить від волі виконавця, характер необхідності, тобто виконавець модальності ті дії не є тотожними [13, 110]. При цьому в модальній категорії необхідності закладено сему неприпустимості альтернативного рішення, тобто повністю виключається можливість чинити навпаки, ніж зазначено у реченні. Пор.: *Na to se musí brát ohled* (L.Vaculik); *Od trestání muselo být upuštěno* (K.Ptáčník); *Bude nutno o ní pojednati zvlášť* (K.Čapek:13) та ін.

Специфіка лексико-семантичного наповнення і категоріально-морфологічного оформлення предикатів у таких безособових конструкціях чеської мови надає їм не лише значення пасивності, але й визначає джерело дії. Теоретично вказівка на таке джерело дії може

простежуватися у структурі речення у формі орудного відмінка. Пор.: *Bylo mi uloženo* (kým?) – *Bylo mi uloženo ředitelem.*

Як показують результати досліджень інших лінгвістів, у чеських безособових реченнях орудний відмінок суб'єкта практично ніколи не вживається, опускається. Ця специфіка, мабуть, і дозволяє виявляти у конструкціях даної підгрупи ще й неозначено-особове значення, пор.: *Bylo mu uloženo vyplatit oslovenému dvacet korun – Uložili mu vyplatit oslovenému dvacet korun*; *Bylo mi uloženo – Uložili mu*.

Отже, значення безособових речень у чеській мові мотивується семантикою предикативного ядра різних типів аналізованих односкладних одиниць. Якщо власне-безособові речення зі значенням impersonalia tantum чи стану істоти у чеській мові є втіленням максимальної семантичної безособовості, результатом змістової (пропозиційної) неможливості суб'єкта, то у конструкціях, предикативне ядро яких складають особові дієслова, вжиті у безособовому значенні, безособовість функціонує як результат мовної актуалізації, зокрема, як результат мовної маркованості. Специфіка семантичної маркованості досліджених безособових конструкцій у чеській мові відображає наявність позамовних опозицій: визначеність/невизначеність у називанні кількості, наявність/відсутність, привласненя/не привласнення.

Кількість облігаторних компонентів, які входять до предикативного ядра чеських безособових речень, перебуває у зворотній залежності від ступеня вираження безособовості, тобто, чим менша кількість компонентів бере участь в утворенні безособової конструкції, тим вищий ступінь її безособовості. У свою чергу, обов'язковість використання поширювачів у безособових реченнях залежить від лексико-семантичних характеристик предиката, що виявляє наступну закономірність: чим маркованішим є значення особового дієслова, вжитого у безособовому значенні, тим абстрактнішою є денотативна природа імені, з яким воно співвідноситься, тим меншою є обов'язковість поширювача.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Адамец П.К.* К вопросу о синтаксической парадигматике / П. К. Адамец // Языкознание в Чехословакии: [сб. статей 1956-1974 / под ред. Широковой А.Г.] – М.: Прогресс, 1978. – С.203-215; **2.** *Андерш Й.Ф.* Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й.Ф. Андерш. – К.: Наукова думка, 1987. – 190с.; **3**. *Арутюнова Н.Д.* Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Н.Д.Арутюнова – М.: Наука, 1976. – 382 с.; **4.** *Мухин А.М.* Синтаксемный анализ и проблема уровней язика / А.М. Мухин. – Л.:, 1980. – 303 с.; **5.** *Bauer J.* Syntactica slavica / J. Bauer. – Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1972. – 471s.; **6.** *Běličová H.* Semantická struktura věty a kategorie pádu / H. Běličová. – Praha:

Academia, 1982. – 160 S.; **7.** *Běličová H.* Ke vztahu tzv. povrchových a hloubkových větných významů / H. Běličová // Čs. rusistika. – 1984. – № 4. – S. 148-157; **8.** *Běličová H.* Modální báze jednoduché věty a souvětí (K porovnávací syntaxi češtiny a ruštiny) / H. Běličová. – Praha: Ústav pro jazyk český, 1983. – 154 s.; **9.** *Běličová-Křížková H.* Semantická struktura věty, tzv. hlubková struktura a intence slovesného děje / H. Běličová-Křížková // SaS. – 1980. – 41. – S. 265-273; **10.** *Daneš Fr.* Práce o sémantické struktuře věty: Přehled a kritický rozbor / Fr. Daneš, Zd. Hlavsa, J. Kařecký a kol. – Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, 1973. – 203 s.; **11.** *Mluvnice* češtiny. Díl 3. Skladba. – Praha: Academia, 1987. – 746 s.; **12.** *Mrázek R.* K otázce českých větných schémat a typů / R. Mrázek // SaS. – Praha:, 1965. – 26. – S.177-181; **13.** *Paněnová J., Benešová E., Sgall P.* Čas a modalita v češtině / Jarmila Panevová, Eva Benešová, Ppetr Sgall. – Praha: Univ.Karlova, 1971. – 169s.; **14.** *Šmilauer V.* Mluvnice češtiny / V. Šmilauer. – Praha: Stát. ped. nakl-ství, 1966. – 573 s.

Костюшко О.М. (Київ, Україна)

Альтернативи розвитку сучасної болгарської лексикографії: тематичні словники

У статті розглянуто питання необхідності якісно нових, глибоких теоретичних та практичних досліджень сучасної болгарської тематичної лексикографії.
***Ключові слова**: тематичний словник, тематичне групування лексики.*

В статье рассмотрен вопрос о необходимости качественно новых, глубоких теоретических исследований современной болгарской тематической лексикографии.
***Ключевые слова**: тематический словарь, тематическая группировка лексики.*

The problem of necessity of high-quality new deep theoretical and practical researches of modern Bulgarian thematic lexicography is examined.
***Key words:** thematic dictionary, thematic grouping of vocabulary.*

Представлення лексичного складу мови у словнику – одна з найважливіших і найскладніших проблем у мовознавстві. Сучасна лексикографія має перед собою складне завдання, адже повноцінний опис семантики і функціонування кожної окремої лексеми є надзвичайно складним процесом. У результаті лексикографічна праця повинна бути не лише довідником, а й відображенням усіх лінгвістичних та лексико-семантичних аспектів словникового складу мови. З огляду на це, необхідно приділити увагу альтернативним шляхам розвитку сучасної болгарської лексикографії, котрі б дали можливість отримати як інформацію про значення та вживання слів, так і матеріал для подальших різносторонніх